

Renata Grzegorzycykowa

ZNACZENIA DERYWATÓW RZECZOWNIKOWYCH
A
STRUKTURY PREDYKATOWO-ARGUMENTOWE

1. Celem mojego referatu jest pokazanie problematyki derywacji (słowotwórstwa) w świetle całościowego opisu języka jako modelu derywowania wypowiedzi (tekstów) z wyjściowych elementarnych struktur predykatowo-argumentowych. Taka koncepcja języka leży u podstaw opisu gramatycznego polszczyzny przedstawionego w Gramatyce akademickiej, która jest obecnie w końcowym etapie przygotowania do druku. Omówione poniżej kwestie wyrastają z doświadczeń prac nad częścią słowotwórczą w tekście Gramatyki: wiele z nich ma charakter dyskusyjny i jako takie do Gramatyki nie weszły. Podobne koncepcje języka jako zbioru reguł derywowania tekstów (przetwarzania informacji na tekst) pojawiają się dziś w wielu szkołach językoznawczych, a przede wszystkim w rosyjskiej szkole Igora Mielczuka (Mielczuk 1974) (tzw. model "mysł - tekst") oraz w amerykańskich badaniach semantyków generatywnych: G. Lakoffa (Lakoff 1971), J. MacCawley'a (MacCawley 1968) i Ch. Fillmore'a (Fillmore 1968). Ważną pozycję w semantycznych opisach języka stanowią prace M. Bierwischa (Bierwisch 1970) i grupy praskiej pod kierunkiem P. Sgalla (Sgall, Hajičova 1970). Wszystkie te koncepcje, wprost lub pośrednio, miały wpływ na przemyślenia, które zostaną niżej zaprezentowane.

2. Model zdania elementarnego a derywaty

Punktem wyjścia przyjętej koncepcji (Karolak 1977) jest stwierdzenie, że derywowanie wypowiedzi ma charakter wieloetapowy i etap początkowy (wyjściowy) stanowi struktura zwana modelem zdania elementarnego, mająca charakter przed-

leksykalny; jej składnikami są jednostki semantyczne: predykaty odsyłające do właściwości orzekanych o przedmiotach i argumenty - wskaźniki przedmiotów. Strukturę predykatowo-argumentową, zwaną dalej SPA, zapisujemy formułą: $P(x.y\dots)$. W skład zdania elementarnego oprócz SPA wchodzi wskaźniki modalności i temporalizacji.

W zdaniu elementarnym predykaty dotyczą własności prostych, a argumenty (tzw. argumenty prymarne) fragmentów rzeczywistości wyróżnionych za pomocą indeksów (zaimków *to, on*, nazw własnych itp.), np. *To jest białe, Jan jest delikatny, Jan jest mężem Marii, Widziałem wczoraj Piotra*. Granica między predykatami prostymi i złożonymi zależy od przyjętych założeń: liczby i stopnia złożoności elementarnych jednostek semantycznych. Stanowi to ogromny i podstawowy problem w każdym z proponowanych modeli semantycznych. Kwestią tą w tym miejscu nie będziemy się zajmować.

Zdaniom elementarnym, które stanowią wielkości semantyczne, przypisane są zbiory możliwych w danym języku wyrażeń (tzw. system eksplikacyjny) a więc zarówno leksemów niepodzielnych jak i derywatów np. *X obawia się Y = X boi się Y = X lęka się Y; X szkodzi Y-owi = X jest szkodliwy dla Y-a*.

Ze struktur elementarnych wyprowadza się struktury derywowane, a więc zarówno derywowane argumenty (*Ten pan jest mężem Marii, Jan jest mężem nauczycielki liceum, Widziałem wczoraj odlot samolotu*), jak i derywowane (złożone) predykaty: *Jan objechał cały świat*.

Operacje słowotwórcze w tak opisywanym modelu należą (jak się wydaje) do dwóch etapów:

(1) służą leksykalnemu wyrażaniu predykatów, które mogą być leksemami niepodzielnymi (*szkodzić*), a mogą być derywatami (*szkodliwy*),

(2) służą konstruowaniu wyrażeń argumentowych (i predykatowych złożonych, np. *objechać*), wtórnych (derywowanych).

Granica między etapem (1) i (2) to granica między predykatami prostymi a złożonymi, która, jak powiedzieliśmy, ma charakter w dużej części arbitralny. Ustalenie zestawu dery-

watów, które pełnią funkcję elementarnych predykatów jest sprawą konwencji. Przy założeniu dużej prostoty predykatów w zdaniu elementarnym całość słowotwórstwa będzie należała do etapu (2). Zajmiemy się bardziej szczegółowo etapem (2), na którym słowotwórstwo odgrywa szczególnie istotną rolę.

3. Derywaty rzeczownikowe jako wyrażenia argumentowe derywowane

Główna funkcja derywacji rzeczownikowej polega na przenoszeniu predykatów (ściślej SPA), do pozycji argumentów. Dla uproszczenia oznaczymy SPA, do której wstawiany jest argument derywowany jako SPA₁ a przekształcaną w argument jako SPA₂. Przekształcenie to dokonuje się dwojako:

(1) SPA staje się argumentem abstrakcyjnym (tzw. argumentem zdarzeniowym), zachodzi derywacja wyłącznie syntaktyczna (tzw. *t r a n s p o z y c j a* wg. Dokulila): cała SPA₂ (wraz ze wszystkimi pozycjami argumentowymi) wchodzi jako grupa nominalna (GN) do SPA₁, np. *Janek odleciał* → *Widziałem odlot Janka* (argument zdarzeniowy w pozycji obiektu), *Odlot Janka opóźniał się* (argument zdarzeniowy w pozycji subiektu). Derywowanie wyrażen argumentowych zdarzeniowych (nominalizacja) dokonuje się, jak wiadomo, kilkoma sposobami: przez wstawienie zdań podrzędnych oraz utworzenie NA, np. *Widziałem, jak Janek odlatywał*//*Widziałem to, jak Janek odlatywał*//*Widziałem odlot Janka*. Są to trzy etapy przekształcenia SPA w GN.

(2) Przy drugim typie derywacji SPA₂ przekształca się w nazwę jednego z argumentów przy predykacie konstytuującym SPA₂ i zostaje wstawiona jako GN w SPA₁. Możliwości derywowania nazw argumentów od SPA₂ jest tyle, ile dopuszcza dany predykat, nie wszystkie jednak są przez język wykorzystane, np. w zdaniach: *Janek otrzymał pismo* (coś, co zostało napisane), *Janek spotkał nauczyciela* (kogoś, tego, kto uczy), wyrazy: *pismo*, *nauczyciel* funkcjonują jako argumenty derywowane, przekształcenie struktur predykatowo-argumentowych

(SPA₂): ktoś pisze coś (derywat nazywa rezultat), ktoś uczy kogoś (derywat nazywa agensa). Od tych SPA możliwe są też nazwy innych argumentów, np. subiekt pisania - *pisarz*, obiekt uczenia - *uczeń*, miejsce uczenia - *uczelnia*, natomiast nie istnieje derywat oznaczający miejsce pisania - *pisarnia. Rzeczowniki powstałe w wyniku tego typu przekształceń to tzw. derywaty m u t a c y j n e .

(3) Możliwy jest jeszcze trzeci typ derywacji, który stanowi przekształcenie dwóch predykcji (dwóch SPA przeniesionych w GN). Jest to tzw. m o d y f i k a c j a : *Spotkałem znaną aktorkę* 'kogoś, kto jest aktorem i kobietą', *Litowali się nad piaskiem* 'czymś, co jest psem i jest małe'. W tych wypadkach słowotwórczo wyrażony jest predykat 'mały', 'żeński', a pozostałe wyrażone są leksykalnie.

Z punktu widzenia słowotwórczego derywaty modyfikacyjne nie stanowią przekształceń struktur predykatowo-argumentowych, ale dodają nowy predykat do argumentu wyrażonego leksykalnie (podstawą), a ściślej do argumentu będącego przekształceniem predykatu wyrażonego podstawą: *Zobaczyliśmy psa* 'coś, co jest psem' → *Zobaczyliśmy piaska* 'coś, co jest psem' i 'coś, co jest małe'.

W sumie więc transpozycja to przesunięcie do pozycji argumentowej całego zdania (SPA): *Widzieliśmy Jana* → *Widzieliśmy postępek Jana*, co można zapisać formułą: $P(x) \rightarrow P(F(x))$; mutacja to przesunięcie do pozycji argumentowej nazwy jednego z argumentów przy predykcji konstytuującym SPA, np. *Dostaliśmy pismo* 'coś, co zostało napisane', a więc rezultat pisania, co można zapisać formułą: $P(x) \rightarrow P(\text{ARG}_n(Q))$, np. $P(\text{RES}(\text{PISAC}))$. Wreszcie modyfikacja to dodanie do wyrażenia argumentowego (najczęściej derywowanego) jeszcze jednego predykatu: *Widzieliśmy psa* → *Widzieliśmy piaska*, co można zapisać formułą: $P(x) \rightarrow P(Q(\text{ARG}(R)))$, przy czym $\text{ARG}(R)$ symbolizuje podstawę, *Spotkałem aktorkę* 'kogoś, kto jest aktorem mającym cechę żeńskości'. W tym zapisie podstawa ma charakter przedmiotowy, dla nielicznych derywatów modyfi-

kujących argumenty zdarzeniowe (np. *zebranko*) zapis powinien wyglądać nieco inaczej.

Opisane operacje słowotwórcze nie dokonywane są bezpośrednio w tekstach, ale derywują leksemy, których głównym przeznaczeniem jest pełnienie określonej funkcji składniowo-semantycznej, w wypadku rzeczowników zajmowanie pozycji wyrażenia argumentowego.

4. Derywaty mutacyjne jako wyrażenia argumentowe derywowane

Jak pokazaliśmy, mutacja w zakresie rzeczownika to operacja przekształcenia predykatu w nazwę jednego z jego argumentów, funkcjonującą w pozycji argumentu derywowanego.

Operację tę można rozumieć szeroko jako wszelkie przekształcenia predykatu w nazwę przedmiotową o funkcji argumentu, a więc także derywowanie zdań typu: *Proszę o wodę* 'coś, co jest wodą'; działa tu swego rodzaju operator uprzedmiotawiający: P (ARG/WODA/).

Szczególnym wypadkiem operacji uprzedmiotawiającej jest tworzenie nazw oznaczających przedmioty, które pozostają w różnego typu relacjach względem wyjściowego predykatu. Np. od predykatu 'malować' derywuje się następujące nazwy przedmiotowe:

<i>Ktoś</i>	<i>maluje</i>	<i>coś,</i>	<i>czymś,</i>	<i>na czymś,</i>	<i>gdzieś</i>
SUB		RES	INSTR	OB	LOC
Ag ↓		↓	↓	↓	↓
malarz		malowidło	pędzel	płótno deska	malarnia

Można to zapisać za pomocą funkcji:

Podziwiam malarza: P (SUB (Malować))
Ag

Podziwiam malowidło: P (RES (Malować)) itp.

Wiele funkcji wyrażanych jest za pomocą odrębnych leksemów (supletywnie), np. INSTR (Malować) pędzel
Loc (Urządować) = biuro, urząd
ale INSTR (Pisać) = pisak itp.

4.1. Przekształcenia z zachowaniem form predykatów werbalnych

Istnieje skończony repertuar operacji przekształcających predykat w nazwę argumentu przedmiotowego. Mają one chyba charakter uniwersalny, choć zapewne różne języki stosują je w różnym nasileniu. Dla polszczyzny niektóre z tych przekształceń są częste, inne rzadsze, jeszcze inne izolowane. Można tu wyróżnić następujące funkcje:

SUB (P) - *pisarz, malarz, kłamca*
Ag

SUB (P) - *śpioch, znawca, roślina, zjawia*
Stat

OB (P) - *czytanka, lizak, posiadłość*

RES (P) - *napis, malowidło, pismo, rozbitek, ścinki*

INSTR(P) - *pisak, czytnik, rozpuszczalnik*

LOC (P) - *malarnia, czytelnia, palarnia, łowisko*

TEMP (P) - *przerwa 'czas, kiedy przerwano jakąś czynność'*

Tworzenie nazw temporalnych jest dla polskich rzeczowników marginalne: brak jest wyspecjalizowanych wykładników, znacznie to występuje zawsze ze znaczeniem czynności (czystą transpozycją). Inne rzadko występujące znaczenia, to np. rola, którą Fillmore określał jako BEN (korzystający z czynności), pojawia się ona w wyrazie *powiernik* 'ten, komu ktoś powierza tajemnicę'.

Pozostałe relacje tworzą w polszczyźnie kategorie słowotwórcze: są licznie reprezentowane, posiadają (z wyjątkiem obiektu i rezultatu) wyspecjalizowane formanty.

4.2. Derywowanie nazw argumentu z opuszczeniem formy predykatu

Drugi typ przekształcenia SPA₂ w nazwę mutacyjną nazywaną jeden z argumentów polega na opuszczeniu formy predy-

katu a wprowadzeniu do formy derywatu (w postaci podstawy, tematu słowotwórczego) nazwy innego argumentu. W ten sposób w derywacie wyrażona zostaje relacja między dwoma argumentami: argumentem nazwanym przez derywat i innym jeszcze argumentem predykatu konstytuującego SPA₂, np. przy predykcje kreatywnym 'zrobić' (ktoś, coś, czegoś) derywat może nazywać rezultat, a podstawa - obiekt materiałowy (np. *drewniak*).

Derywaty powstałe w wyniku takich przekształceń nazywają argumenty w tych samych funkcjach (rolach), które zostały opisane w typie poprzednim, a podstawami (tematami) mogą być argumenty także w różnorodnych rolach, ale w zasadzie mieszczące się w podanym spisie.

Najliczniejsze i najbardziej zróżnicowane ze względu na funkcje podstawy są nazwy subiektów: 15 podtypów nazw nosicieli czynności, stanów, procesów i różnorodnych relacji, np. relacji podobieństwa (*similativa*), relacji bycia częścią, elementem (*singulativa*), składania się (*collectiva*), relacji bycia w związku pokrewieństwa i inne. Mniej liczne i mniej zróżnicowane są pozostałe typy nazw argumentów.

A oto dokładniejszy rejestr relacji:

1. Nazwy subiektów

1.1. Odobiektowe nazwy subiektów, SUB (OB),
np. *rybak, kominiarz*

1.2. Odmateriałowe nazwy subiektów, SUB (OB_{Mat}),
np. *złotnik*

1.3. Odrezultatywne nazwy subiektów, SUB (RES),
np. *portrecista*

1.4. Odnarzędziowe nazwy subiektów, SUB (INSTR),
np. *wędkarz*

1.5. Odmiejscowe nazwy agentywne, SUB_{Ag} (LOC),
np. *poczciarz*

1.6. Nazwy mieszkańców, SUB (LOC),
np. *gdańszczanin*

1.7. Nazwy posiadaczy, SUB_{Poss} (OB)
np. *działkowiec*

- 1.8. Nazwy amatorów, SUB_{Amat} (OB)
np. *herbaciarz*
- 1.9. Nazwy zwolenników i przeciwników,
np. *heglista, antykomunista*
- 1.10. Nazwy nosicieli właściwości, SUB_{Stat} (Qual),
np. *pasiak*
- 1.11. Nazwy uczestników akcji, SUB(NA),
np. *zamachowiec*
- 1.12. Nazwy symilatywne SUB_{simil} (OB_{simil}),
np. *mrowiskowiec*
- 1.13. Nazwy części i elementów, SUB_{part}, (TOT
Sing. (COLL)
np. *słomka*
- 1.14. Nazwy zbiorowe i rodzajowe, SUB_{Coll} (SING)
Tot (PARS)
np. *brzezina, chlorowce*
- 1.15. Nazwy nosicieli relacji pokrewieństwa,
np. *aptekarzowa*
2. Nazwy obiektów i rezultatów
- 2.1. Odmaterialowe nazwy rezultatów, RES (OB_{Mat}),
np. *druciak*
- 2.2. Odnarzędziowe nazwy obiektów, OB (INSTR),
np. *karbidówka*
- 2.3. Odsubiektowe nazwy obiektów, OB (SUB),
np. *cyklistówka*
- 2.4. Odsubiektowe nazwy rezultatów, RES (SUB),
np. *pajęczyna*
3. Nazwy środków czynności
- 3.1. Odwytworowe nazwy środków czynności, INSTR (RES),
np. *dziurkacz*
- 3.2. Odobiektowe nazwy środków czynności, INSTR (OB),
np. *błotnik*
4. Nazwy materiałów
OB_{Mat} (RES) np. *papierówka* 'drewno przeznaczone na pa-
pier'

5. N a z w y m i e j s c
  - 5.1. Odbiektowe nazwy miejsc, LOC (OB),
np. *kwiaciarnia*
  - 5.2. Odsubiektowe nazwy miejsc, LOC (SUB),
np. *wrzosowisko*
  - 5.3. Odrezultatywne nazwy miejsc, LOC (RES),
np. *betoniarnia*
6. N a z w y t e m p o r a l n e
  - 6.1. Odsubiektowe nazwy temporalne, TEMP (SUB),
np. *wrzesień*
  - 6.2. Odnarzędziowe nazwy temporalne, TEMP (INSTR),
np. *sierpień*

5. Omówione relacje wyczerpują w zasadzie możliwe typy rzeczownikowych derywatów mutacyjnych, będących przekształceniami SPA w nazwy argumentów. Oprócz nich istnieją oczywiście operacje czysto transpozycyjne i modyfikacyjne (różne w różnych językach) oraz przekształcenia uabstrakcyjniające typu: *chamstwo*, *metraż*, *profesura*, które reprezentują odrębny mechanizm nazwotwórczy bliski transpozycji.

Wydaje się, że interesujące byłoby porównanie typologiczne języków pod omawianym względem, a więc stwierdzenie, które z relacji występujących w polszczyźnie mają charakter uniwersalny, a które są zawężone do języków słowiańskich, bądź stanowią cechę indywidualną języka polskiego.

LITERATURA

- Bierwisch M., 1970: "On classifying Semantic Features", *Progress in Linguistics*.
- Fillmore Ch., 1968: "The Case for Case", *Universals in Linguistic Theory*, New York.
- Karolak S., 1977: "Z problematyki opisu wyrażeń predykatowo-argumentowych", *Studia Gramatyczne I*.
- Lakoff G., 1971: "On Generative Semantics", *Semantics*, ed. D. Steinberg, L. Jakobovits, New York.
- MacCawley J., 1968: "The Role of Semantics in a Grammar", *Universals in Linguistic Theory*, New York.
- Mielczuk I., 1974: *Opyt teorii lingwistycznych modelej: Smysl - Tiekst*, Moskva.
- Sgall P., Hajičová E., 1970: "A 'Functional' Generative Description", *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 14.

DYSKUSJA

W dyskusji zabrali głos: L. Lönngren, M. Grochowski, M. Bílý, Z. Zaron. Dyskutowano zaproponowany system aktantów, m. in. problem oddzielenia obiektu od rezultatu (Lönngren), połączenia w jednej roli instrumentu i substancji (M. Bílý); analizowano stosunek między mutacją i modyfikacją na przykładzie derywatów ze znaczeniem feminatywnym, (*aktorka - aptekarzowa*), stosunek między argumentami przedmiotowymi i zdarzeniowymi (nazwami sytuacji) na przykładzie wyrazu *zamachowiec*, którego podstawa nazywa sytuację (*zamach*), w związku z czym cały derywat bliski jest deverbativom. Kwestionowano wreszcie samą przydatność używania pojęcia roli semantycznej w opisie słowotwórstwa (Grochowski).